

centraal museum utrecht

uit utrechtse gods- en

gasthuizen 2

23.11.1973 -

3.1.1974

Gods- en gasthuizen zijn door particulieren gestichte liefdadige instellingen die zich met de zorg voor zieken, gebrekkigen of ouden van dagen belastten. Zij zijn de basis voor het ontstaan van de ziekenhuizen.

Corspronkelijk waren gods- en gasthuizen instellingen die opgedragen waren aan God en waarin men Zijn wil uitvoerde zoals deze is uitgedrukt in de Heilige Geest, symbool van de goddelijke liefde en zoals deze wordt verwezenlijkt in "Caritas" en "Diakonia", geconcretiseerd in de zeven werken van Barmhartigheid : hongerigen spijzen, dorstigen laven, naakten kleden, doden begraven, reizigers herbergen, zieken troosten, gevangenen bevrijden. Ze maakten het de mens mogelijk, temidden van zijn aardse bestaan, de wil van God na te komen en zo ook zijn eigen zieleheil te bevorderen.

In de vroege middeleeuwen waren deze instellingen afdelingen van een klooster, in hoofdzaak bestemd voor het verzorgen van vreemdelingen. De middeleeuwse stad kende geen ziekenhuizen : zieken werden thuis verpleegd door hun familieleden; alleen melaatsen werden permanent, pestlijders tijdelijk en liefst buiten de stad geïsoleerd.

Het concilie van Vienna had in 1311 aan de geestelijken verboden zelf het bestuur over armen-, gods- en gasthuizen te voeren; dit moest opgedragen worden aan "deugdelijke, voorzichtige en welbepaalde" mannen. Meestal werden hiervoor door de plaatselijke overheid enige notabelen aangewezen, aanvankelijk voor de controle van het geldelijk beheer, later voor het gehele bestuur van de inrichting, terwijl zij op hun beurt weer verantwoordelijk waren tegenover het stadsbestuur.

De uiterlijke vorm van het gasthuis staat betrekkelijk los van de bestemming die het gebouw heeft: het is onverschillig of het gasthuis meer armenhuis dan wel ziekenhuis is; de bouwwijze is identiek.

Zeker vanaf de 17e eeuw werden mannen, vrouwen en kraamvrouwen op aparte zalen verpleegd. In een rapport van 22 december 1635 over het Catharijne-gasthuis is vermeld: "Vooreerst dat gesepareerd zal worden het pand, zulks dat vrouwen en de mannen alléén zouden worden geacomodeerd...". Tevens werd er onderscheid gemaakt tussen verband- en ziekenzalen. Dit onderscheid berust op het verschil dat bestond tussen "chirurgijn" en "doctor". Deze laatste had een academische opleiding; hij was de theoreticus, de specialist van inwendige ziekten en meester van pillen, poeders, drankjes, dieet, leefregel en bad. De chirurgijn was de practicus, aan wie oorspronkelijk het aderlaten werd toevertrouwd, en later alle operaties, met uitzondering van steensnede, staarsteken en verloskundige operaties. De chirurgijn was bekend met leggen van verband en het behandelen van verwondingen en beenderbreuken. Naast chirurgijn en doctor neemt de "cureerder" een bijzondere plaats in: in feite is hij de specialist van die dagen; in de 18e eeuw komen ze niet meer voor. Behalve voor het steensnijden, waarvoor soms een apart vertrek bestond, hadden alle ingrepen en onderzoek op de zalen plaats.

Behalve de mannen- en vrouwenzalen, de verband- en ziekenzalen vindt men dikwijls reconvalescentenzalen, bestemd voor patiënten die een deel van de dag het bed kunnen verlaten. Deze zalen zijn echter gewoonlijk gevuld met invaliden, bejaarden of rustig geestelijk gestoorde (innocenten) en vormen zo de overgang naar het armenhuis. Dikwijls werden ook besmettelijke ziekten afzonderlijk verpleegd. Een onderscheid dient gemaakt te worden tussen "disgenoten" en "proveniers". Deze laatsten werden - in tegenstelling met de disgenoten - tegen betaling opgenomen, dikwijls samen met hun echtgenoten.

Tot het eind van de 18e eeuw en dikwijls tot ver in de 19e eeuw behouden deze ziekenzalen hun middeleeuws karakter.

In de loop der tijden hebben de stichtingen vele lotgevallen ondergaan. Niet alleen de Reformatie, maar ook de revolutie van 1795 heeft in het beheer van vele stichtingen grote wijzigingen gebracht. Zo zijn bv. in 1811 verschillende stichtingen bij de Domeinen getrokken; na 1815 heeft men, voor zover dit nog mogelijk bleek, de vroegere toestand hersteld.

Bij Koninklijk Besluit van 27 maart 1817 zijn deze stichtingen, waarvan de meeste zeer in de troebelen van de Franse Tijd te lijden hadden, geplaatst onder een gecombineerd beheer. Aan dit algemeen bestuur werd de naam gegeven van het College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen. Op 16 januari 1818 hadden Burgemeesteren van Utrecht de Regenten van het nieuwe College doen installeren door de voorzitter, burgemeester Van Doelen. Hij bleef President van Regenten tot 1820. Door het College werd hij uitgenodigd om "bij provisie in zijne qualiteit te blijven continueren", hetgeen hij accepteerde.

Utrecht bezat 9 door het College beheerde gasthuizen: St. Catharijne-; St. Barbara- en St. Laurentius- (=Krane-); St. Bartholomeus-; St. Sebastiaans-, St. Adriaans- en St. Juliaans- (= H.Kruis-); St. Maartens-; St. Jobs-; St. Antonius-; Leeuwenberch; St. Apostelgasthuis. Behalve deze bezat de stad Utrecht nog 13 gasthuizen: H. Geest-gasthuis; Melatenhuis; St. Agatha-; St. Margaretha-; St. Jacobs-; St. Joostgasthuis; gasthuis Mariënwijngaert en Driekoningen-gasthuis; St. Maria Magdalena- en St. Quintijns-; St. Eli-gius-; St. Martha-gasthuis; Dolhuis; St. Elisabeths-gasthuis; Collegium Willibrordi. Als "de grootste gasthuizen" waren bekend: Krane-; St. Bartholomeus- en Kruisgasthuis.

In de vergadering van 29 juli 1818 besloten Regenten hun vergaderingen te houden in het Bartholomeus-gasthuis. Reeds op 3 maart was dit gasthuis aangewezen om gebruikt te

worden als "Algemeen Gasthuis". Het Bartholomeusgasthuis is het enige van de negen gasthuizen dat tot heden zijn functie bewaard heeft. Spoedig ging men over tot de liquidatie van de oude gestichten. Het meubilair van het St. Barbara- en H. Kruisgasthuis werd naar het St. Bartholomeus-gasthuis overgebracht. De ontruimde gasthuizen werden verkocht. Bij de schets van de geschiedenis van deze gestichten wordt hierop in de catalogus per gasthuis verder ingegaan. Na een summier overzicht van de gasthuizen volgt de lijst van de geëxposeerde werken, voor zover deze in het Centraal Museum aanwezig zijn. Door gebrek aan expositieruimte moest de tentoonstelling "Uit Utrechtse Gods- en Gasthuizen" opgesplitst worden. In de eerste tentoonstelling gehouden van 13 juli tot 3 september 1973 werden het Catharijne-; het St. Barbara- en St. Laurentius-; en het St. Bartholomeusgasthuis belicht. In deze tweede expositie komen het St. Sebastiaans-, St. Adriaans- en St. Juliaansgasthuis; het St. Maartensgasthuis en het St. Jobsgasthuis aan de beurt.

1. Wijnglas, 18e eeuw

Engels glas, hg 18,5, Ø 8,5
Hist.cat. 1928 nr. 3268

2. Bokaal, 18e eeuw

Engels glas, hg 43, Ø 17
Hist.cat. 1928 nr. 3267

3. Beker, 18e eeuw

Engels glas, hg. 30, Ø 13
Hist.cat. 1928 nr. 3271

4. Wijn glas, 18e eeuw

Engels glas, hg 17, $\emptyset$ 8
Hist.cat. 1928 nr. 3278

5. Wijn glas "à la façon de Venise", 18e eeuw

hg. 13,5, $\emptyset$ 8
Hist.cat. 1928 nr. 3281

6. Wijn glas "à la façon de Venise", 18e eeuw

hg. 14,5, $\emptyset$ 9
Hist.cat. 1928 nr. 3282

7. Schotel, 18e eeuw

Tin, $\emptyset$ 39
Hist.cat. 1928 nr. 3288

8. Urinaal, 18e eeuw

Tin, 16 x 14,5 x 6,5
Hist.cat. 1928 nr. 3301

9. Twee kandelaars, eind 18e eeuw

Tin, hg. 18,5; gemerkt met engel en I.V.M.
Hist.cat. 1928 nr. 3299

Jan v. Maurik, Utrecht

10. Twee kandelaars, 1e helft 18e eeuw

Tin, hg. 18,5; gemerkt met engel, waaromheen
HERMAN MERKELIS
Hist.cat. 1928 nr. 3298

11. Bord, midden 18e eeuw

Tin, Ø 29; gemerkt D.T.W. (Daniel ten Winckel, den Haag),
engel, leeuw en drie winkelhaken.
Hist. cat. 1928 nr. 3294.

12. Twee drinknapjes voor zieken, 18e eeuw

Tin, Ø 13,5; gemerkt met engel en A.D.C.
Hist.cat. 1928 nr. 3300

De nummers 1 t/m 12 zijn voorwerpen alle afkomstig uit
Utrechtse gasthuizen; het is echter niet met zekerheid
bekend uit welk gasthuis zij precies afkomstig zijn.

Bibliografie

- G.W. Beger, Stichtingsbrief van het H. Kruis of St. Sebastiaans Gasthuis te Utrecht, gevolgd van eenige Aanteekeningen, in: Utrechtsche Volks-Almanak voor het Jaar 1855, p. 157-158.
- C.A. de Kruyff, Het Oude Gasthuis of Pestgasthuis te Utrecht, in: Utrechtse Provinciale en Stads Almanak, Jrg. 49, 1889, p. 263-266.
- S. Muller, Geschiedenis der Fundatiën, beheerd door het College van Regenten der Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht, Utrecht, 1900.
- P.Q. Brondgeest, Bijdragen tot de geschiedenis van het Gasthuis, het Klooster en de Balijs van St. Catharina der Johanniter-ridders en van het Driekoningengasthuis te Utrecht, Hilversum, 1901.

- S. Muller, Stichtingsbrieven van Utrechtsche Gasthuizen, in: Archief voor de geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht, dl. 30, Utrecht, 1905, p. 42-147.
- C.A. Pekelharing, Geschiedenis van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917, dl. 1, Utrecht, 1921.
- S. Muller, Geschiedenis van de Vereenigde Gods- en Gasthuizen te Utrecht van 1817 tot 1917, dl.2, Utrecht, 1923.
- W.A.F. Bannier, Regenten-eetlust in de 18e eeuw, in: Jaarboekje van "Oud-Utrecht", 1925, p. 110-120.
- C.H. de Jonge, De regentenzaal in het Bartholomeusgasthuis te Utrecht, in: Maandblad voor Beeldende Kunsten, Jrg. 15, 1938, p. 299-311.
- Catalogus van de Tentoonstelling van Oude Kunst uit Utrechtsche Kerken en Gasthuizen, Centraal Museum, Utrecht, 23/12/1943 - 6/2/1944.
- K.A. Rombach, Een en ander uit de geschiedenis van de Utrechtsche gast- en ziekenhuizen, in: Jaarboekje van "Oud-Utrecht", 1944, p. 73-91.
- J.H. Adriani en A. Folmer, Voorlezingen over armenzorg en maatschappelijk werk, Zutphen, 1946.
- R. van Luttervelt, Joost Cornelisz. Droochsloot en zijn werken voor het Sint Barbara- en Laurentiusgasthuis te Utrecht, in: Nederlandsch Kunsthistorisch Jaarboek, 1947, p. 113-126.
- A. van Hulzen, Utrecht, Utrecht, 1962.

- A. Querido, Godshuizen en gasthuizen, Amsterdam, 1967.
- Anon., Leeuwenbergh. - Pesthuis dat kerk werd, in:
Het Stadsblad, 12-7-1967.
- J.E.A.L. Struick, Utrecht door de eeuwen heen, Utrecht-
Antwerpen, 1968.
- G. Koppert, Middeleeuws gasthuis wordt nieuw museum, in:
Utrechtsch Nieuwsblad, 10-7-1970.

Sint Sebastiaans-, Sint Adriaans- en Sint Juliaans-gasthuis,
ook Heilig Kruis-gasthuis.

Mr. Dirc Ruysche, kanunnik van Sint Jan te Utrecht, stichtte in 1408 een gasthuis, gewijd aan Sint Sebastiaan, Sint Adriaan en Sint Juliaan. Eerst in 1412 echter werd de positie van de nieuwe stichting goed geregeld. Het bestuur zou berusten bij een broederschap waarvan de stichter zelf lid was. Zowel de fundatiesteen (1408) als de broederschapbrief (1412) en de ampticatie van de broederschapbrief (1413) zijn bewaard gebleven.

Dit gasthuis, dat kosteloos logement bood aan pelgrims en behoeftigen was gelegen buiten de Wittevrouwenpoort, aan de Biltstraat tussen de huidige Kruisstraat en Gasthuisstraat.

De kapel, gesticht in 1413, bezat een wonderdadig kruisbeeld, waardoor de plaats een geliefd bedevaartsoord werd. Dit bleef het tot de 17e eeuw. Door een fundatie van Willem Goyertsz werd het gasthuis in 1477 als ziekenhuis gebruikt. In de 17e eeuw werden er alleen oude vrouwen verzorgd.

In het begin van de 19e eeuw werd het Sint Kruisgasthuis gebruikt als artilleriemagazijn. In september 1834 werd het voor 7.800,— gulden verkocht en in 1835 gesloopt om plaats te maken voor nieuwe gebouwen.

13. A. Rademaker

Gezicht op de zijgevel van het St. Kruisgasthuis, ca.1720.
Sepiatekening, 15 x 24
Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht.

14. H. Spilman (naar J. de Beyer)

Gezicht op de achterzijde van het H.Kruisgasthuis, 1792
Kopergravure, 6,9 x 9,8
Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht.

15. Fundatiesteen van het Sint Kruisgasthuis, 1408

Zandsteen, 53 x 40 (foto)
Afkomstig van het Sint Kruisgasthuis
Hist.cat. 1928 nr. 3252.

16. Jan van Scorel (copie)

Drieluik van de familie Vischer van der Gheer, ca.1560.

Op het middenpaneel zit de H. Maagd met het Christus-kind dat de linkerhand uitstrekt naar de voor hem knielende Jacob Vischer van der Gheer. Op de linker-vleugel knielt Adriaan Vischer van der Gheer, gekleed in het habijt van de orde der Regulieren; achter hem zijn beschermheilige St. Adriaan.

Op de rechtervleugel knielt Barbara Vischer van der Gheer, gekleed in het habijt der Praemonstratenser orde; achter haar St. Barbara, haar beschermheilige.

In de hoeken (middenpaneel) de volgende wapens: links boven Vischer van der Gheer; rechts boven Culenborch; links onder Jutphaas.

De buitenzijde der vleugels vertonen gesloten een cartouche. In de bovenhoeken de wapens van Vischer van der Gheer en Culenborch.

Paneel, midden 97 x 72,5; zijvleugels 97 x 31
afkomstig van het St. Kruisgasthuis
Sch.cat. 1952 nr. 264.

17. Zegel van het St. Kruisgasthuis, 15e eeuw

Voorgesteld zijn de drie beschermheiligen van het gasthuis: St. Sebastiaan, St. Adriaan en St. Juliaan.

Was, Ø 4,5 (afdruk)
Hist.cat. 1928 nr. 3250.

18. Stempel van de zegel van het St. Kruisgasthuis, 15e eeuw

Vergelijk vorig nummer.

Koper, Ø 4,7

Hist.cat. 1928 nr. 3251.

Sint Maartens-gasthuis.

Volgens de fundatiebrief van 1454 schonk Korstijn, de weduwe van Peter Gheel, samen met haar dochter en schoonzoon aan het gerecht van de Weerd een huis met de bedoeling dit tot gasthuis in te richten. Het werd gewijd aan Sint Maarten, de patroonheilige van de stad Utrecht. Het was het enige gasthuis te Utrecht dat door het openbaar gezag werd beheerd. Volgens een brief van 1472 werd in het gasthuis een broederschap gesticht, gewijd aan Sint Adriaan en Sint Elisabeth. Volgens een nieuwe broederschapbrief uit 1615 werd het gasthuis bestemd voor het onderhoud van arme oude mannen.

Het Sint Maartensgasthuis was gelegen buiten de Weerdpoot, op de hoek Ottersteeg, nu Kaatstraat. In 1818 werd het gebouw voor 1550,-- gulden aangekocht door de aangrenzende houtzaag- en korenmolen, waaruit later de Korenschoof gegroeid is.

19. A. Rademaker

Gezicht op de voorgevel van het St. Maartensgasthuis,
ca. 1720

Sepiatekening, 11,8 x 17,4

Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht.

20. K.F. Bendorp (naar J. Bulthuis)

Gezicht op het St. Maartensgasthuis van terzijde met de
Kaatstraat, 1788

Kopergravure, 7,4 x 10,1

Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht.

21. Naam- en wapenbord van de regenten en secretarissen van het St. Maartensgasthuis over de jaren 1719-1782

Perkament, 48 x 42

Afkomstig uit het St. Maartensgasthuis

Hist.cat. 1928 nr. 3257.

22. Gevelsteen in reliëf gebeeldhouwd met de voorstelling van St. Maarten, 15e eeuw

Zandsteen, 39 x 36

Afkomstig uit de gevel van een huis in de Kaatstraat waar vroeger het St. Maartensgasthuis stond

Hist.cat. 1928 nr. 3258.

23. Stempel van het zegel van het St. Maartensgasthuis, 18e eeuw

St. Maarten is te paard voorgesteld met de bedelaar

Koper, Ø 4,2

Hist.cat. 1928 nr. 3259.

Sint Jobs-gasthuis.

In 1504 stichtte Willem van Heusden aan de Vleutense Weg het Sint Hiobs- of Sint Jobsgasthuis, bestemd voor de verpleging van lijdens aan de pokken en hen die aan "Spaansche klieren en Napelsche sweeren" (venerische ziekten) leden.

In hetzelfde jaar volgde de bouw van een kapel. Uit 1506 dateert een broederschapbrief; uit 1522 een amplicatie van de broederschapbrief. In de burgeroorlog van 1530 werden gasthuis en kapel verwoest, maar later weer herbouwd.

Ook in 1528 was het gasthuis reeds door brand verwoest geworden. In de 17e eeuw werd het Sint Jobsgasthuis gebruikt als oudemannenhuis. In 1818 werd het voor 2425,— gulden verkocht en gesloopt nadat het enige tijd voor de verpleging van gekwetste militairen dienst gedaan had.

In het Sint Jobsgasthuis bevond zich de "smeer-camer" waar de "smeermeeester" met zelf de patiënten insmeerde en verbond.

24. E. van Engelen

Gezicht op de voorgevel en kapel van het St. Jobsgasthuis, ca. 1720

Aquarel, 15,5 x 20

Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht.

25. K.F. Bendorp (naar J. Bulthuis)

Gezicht op het St. Jobsgasthuis vanuit het noordwesten, 1788

Kopergravure, 7,4 x 10

Bruikleen van het Gemeentelijk Archief, Utrecht.

26. Jan van Bijlert (Utrecht 1598-Utrecht 1671)

Collecterende armbezorgers van het St. Jobsgasthuis, 2e kwart 17e eeuw.

Achter een zware stenen balustrade staan negen disgenoten van het gasthuis. Twee houden collectebussen, één een collecteschaal. Geheel rechts staat de vader van het gasthuis. Op zijn linker mouw heeft hij een zilveren draagteken met de afbeelding van St. Job.

Doek, 84,5 x 115

Afkomstig uit het St. Jobsgasthuis

Sch.cat. 1952 nr. 57

27. Jan Maurits Quinkhard (Rees bij Kleef 1688-Amsterdam 1772)

Portret van Jan Kuiper, bijgenaamd Jan Praktiseer, 1745

Jan Kuiper, vader van "20 soonen en 4 dogters", was

een bekend disgenoot van het St. Jobsgasthuis. Hij is in 1638 geboren en stierf op 111-jarige leeftijd; hij werd in het St. Jobsgasthuis begraven.

Gravure, 24 x 17,6
Sch.cat. 1952 nr. 957.

28. Roelant Saverij (Doornik 1576 - Utrecht 1639)
Orpheus en de dieren, 1628 (?)

Volgens de schilder, architect en kunstbiograaf Christiaan Kramm (1797-1875) is dit schilderij afkomstig uit het St. Jobsgasthuis en zou dan uit 1628 dateren. Zie voor de voorstelling: Ovidius, Metamorphoses, XII, 20.

Paneel, 92 x 183
Sch.cat. 1952 nr. 249.

29. St. Job, 17e eeuw
Eikenhout, hg. 59
Afkomstig uit de poort van het St. Jobsgasthuis
Hist.cat. 1928 nr. 3244

30. Wijn glas, 18e eeuw

De kelk van het glas is versierd met de voorstelling van St. Job op de mesthoop; ernaast een vrouw.

Engels glas, hg. 19, $\varnothing$ 9
Afkomstig uit het St. Jobsgasthuis.
Hist.cat. 1928 nr. 3245.

